

ОЛЕКСАНДР РУСОВ І ЧЕРНІГІВЩИНА

Ім'я відомого статистика, етнографа і фольклориста другої половини XIX ст. Олександра Олександровича Русова (1847—1915) тривалий час незаслужено замовчувалось, а відтак і сьогодні маловідоме широкому загалу читачів. Росіянин за походженням, він усе своє свідоме життя, багатогранну і плідну наукову діяльність присвятив справі українського національного відродження. І зовсім не випадково, повідомляючи про смерть О. Русова, журнал «Украинская жизнь» присвятив йому такі рядки: «В Саратове, 8 октября 1915 года, скончался известный статистик и общественный деятель — украинец проф. А. А. Русов».¹ Ук р а ї н е ц ь...

Доля розпорядилася так, що О. Русову довелося жити і працювати у багатьох куточках Росії та України. Петербург і Саратов, Київ і Харків, Полтава і Херсон — ось далеко не повний перелік місць його перебування. Тривалий відрізок свого життя Олександр Олександрович провів на Чернігівщині, де разом з родиною мешкав протягом 1876—1880 та 1893—1898 рр.

Його знайомство з історією та культурою нашого краю почалося набагато раніше. Ще перебуваючи в Києві, де він працював вчителем гімназії і активно співробітничав у відкритому 1873 р. «Південно-західному відділі Російського географічного товариства», О. Русов зацікавився творчістю відомого кобзаря Остапа Микитовича Вересая. Талановитого митця привіз до Києва зі свого маєтку в Сокиринцях голова відділу Г. П. Галаган. Він же запропонував організувати зустріч з одним з «останніх малоросійських кобзарів».² Тоді ж О. Русову та М. Лисенку було доручено підготувати до цієї зустрічі реферати про життя і творчість О. М. Вересая. Кілька днів кобзар жив у помешканні Олександра Олександровича, розповідаючи йому і М. А. Лисенку про своє життя та наспівуючи їм пісні й думи.³ Наслідком такого творчого спілкування став підготовлений О. Русовим реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», виголошений на засіданні відділу 28 вересня 1873 року.⁴ У ньому автор глибоко проаналізував життєвий шлях кобзаря та зміст виконуваних ним творів на тлі складних і суперечливих перипетій селянського буття, зокрема на Полтавщині та Чернігівщині. Так, у рефераті згадуються цікаві факти з історії та етнографії цілої низки сіл регіону — Кладьківки, Калюжинців, Голінки, Сокиринців та ін.⁵ Цікавим видається й те, що під час зустрічі О. Русов, який мав чудовий голос, виконував разом із О. Вересаєм українські пісні й думи з репертуару кобзаря.⁶

Тоді ж Олександр Олександрович познайомився зі своєю майбутньою дружиною Софією Федорівною Ліндфорс та її сестрою Марією, які з 1872 р. мешкали у Києві (їхні батьки мали великий маєток у с. Олешні Городнянського повіту Чернігівської губернії). Як згадувала потім Софія Федорівна, саме Саша Ангел (прізвисько О. Русова, — авт.) заохочував її до збирання етнографічних матеріалів на батьківщині.⁷ Удвох із сестрою вони влітку 1873 р. записали у селах Олешні та Олександрівці низку народних пісень та обрядів, а також зібрали прекрасну колекцію місцевої орнаментики. Малюнки сестер Ліндфорс було передано до створеного при відділі етнографічного музею. О. Русов присвятив цим матеріалам спеціальну доповідь на черговому засіданні відділу.⁸ Як засвідчують протоколи, саме під впливом компе-

тентного виступу Олександра Олександровича і за його пропозицією члени відділу прийняли рішення про підготовку програми широкомасштабних досліджень українського орнаменту. Тоді ж для її складання було створено відповідну комісію. До неї, крім О. Русова, увійшли також Ф. Вовк, М. Драгоманов та М. Левченко.

Тим часом, у грудні 1875 р. чернігівські земські збори прийняли рішення щодо проведення в межах губернії господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення. Влітку 1876 р. земська управа офіційно запросила О. Русова взяти участь у роботі створеного при ній статистичного відділу (бюро). Разом з ним мали також працювати й місцеві діячі — інженер-технолог Василь Єгорович Варзар (1851—1940) і агроном Петро Петрович Червінський (1849—1931). Почали вони з того, що розробили принципово нову методіку статистичних досліджень, яка виходила з необхідності глибокого вивчення насамперед землі, її прибутковості та продуктивності.

Визначившись із методикою, чернігівські статистики розробили ґрунтовну програму досліджень, яку апробували на окремих місцевостях Чернігівського повіту. Наслідки цієї апробації були опубліковані у 1877 р. окремим виданням. Згодом за аналогічною методикою були здійснені статистичні роботи у межах Чернігівського та Борзенського повітів.⁹ Об'єктивна інформація, яку містили видання земських статистиків, наочно засвідчувала зловживання адміністрації в існуючій системі оподаткування. Це викликало дедалі більше невдоволення у місцевих владних структурах.

До того ж, діяльність чернігівського земського статистичного бюро справляла помітний вплив не тільки на економічне, але й на культурне життя Чернігівщини. «Взагалі статистичне бюро, — писала С. Русова, — було тоді наче культурним центром Чернігова: ініціатива у всіх громадських, інтелектуально-мистецьких справах виходила від статистиків».¹⁰ Це, власне, і вирішило його подальшу долю. У січні 1878 року губернські земські збори мізерною більшістю голосів (39 проти 36) прийняли рішення про закриття статистичного бюро.

О. Русов залишився без роботи. Про переїзд до Олешні не могло бути й мови, оскільки рідні Софії Федорівни з самого початку були проти їхнього шлюбу. Гордість і принциповість О. Русова виключали навіть думку про можливість жити на утриманні родини Ліндфорсів. За таких обставин на сімейній раді було вирішено переїхати в Борзенський повіт.

Там, поблизу залізничної станції Доч Русови придбали невеликий хутір і 12 десятин землі. Непризвичаєним до важкої селянської праці Олександр та Софії Русовим дуже важко давалося власне господарювання. «Ні робітників, ні прислуги не було, — згадував про цей період життя О. Русова його близький друг, народник Л. О. Жебуньов, — все виконувалось власними руками. Увесь тягар жіночого господарства, не панського, а мужицького, лягав на Софію Федорівну, а чоловіки працювали у дворі, в полі, в лісі. І ось тоді цікаво було бачити Олександра Олександровича, наділеного вченим ступенем, нагородженого золотими медалями за навчання і твори, в ролі орача, молотника, грабаря...».¹¹ Проте, незважаючи на труднощі, О. Русов і у цій життєвій ситуації залишився вірним собі — дієвим і життєрадісним. З часом їхній хутір перетворився на своєрідний культурний мікроцентр для навколишнього населення. Як вже згадувалось, сам Олександр Олександрович чудово співав, а Софія Федорівна вправно акомпанувала йому на роялі. І от, майже щовечора, після виснажливого трудового дня з вікон русівського будинку лунали українські пісні, старовинні романси. А оскільки хутір стояв на узбіччі шляху від залізнич-

ної станції до Борзни, то подорожні та й місцеві селяни часто зупинялись послухати чудову музику та пісні. А іноді й просто заходили до хати і не приховували здивування: «У буденний день співають!».¹³

Незважаючи на справедливі нарікання сусідів з приводу недоречностей у веденні хутірського господарства, взаємини О. Русова та його родини з місцевими селянами склалися напрочуд теплі й доброзичливі. Великою мірою цьому сприяли його енциклопедична вченість, простота, знання української мови, якою він розмовляв із селянами і, безперечно, глибоке розуміння життя та потреб місцевого населення. Знаючи О. Русова, як людину, яка має «все знати», селяни йшли до нього за порадами, юридичними консультаціями, просто поговорити про свою нелегку долю. Хутір часто відвідували й відомі діячі суспільно-політичного руху Л. О. Жебуньов, І. І. Петрукевич, В. Н. Вовк-Карачевський... «А то бувало й таке, — згадувала С. Русова, — я перу білизну в канці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрукевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти — чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді значні люди й приятелюємо з найбільшими панамі повіту, чи такі справді мусимо працювати».¹⁴ Все це не тільки сприяло зростанню авторитету хутора та його мешканців серед місцевого населення, але й викликало занепокоєння поліції щодо їх благонадійності. Про це, зокрема, було повідомлено чернігівського губернатора.¹⁵ Хоча в той час Олександр Олександрович до політики практично не мав ніякого відношення, його діяльність викликала посилену увагу з боку місцевих органів влади. До того ж, як пізніше згадував відомий на Чернігівщині земський діяч В. М. Хижняков, саме з допомогою О. Русова йому — секретареві земських зборів губернії — вдалося майже стенографічно записати зміст вирішальної сучки між реакційними колами земства і земською ліберальною опозицією у січні 1879 р.,¹⁶ яка набула відкрито політичного характеру. Так чи інакше, але хутір Русових узяли під нагляд і туди регулярно навідувався поліцейський урядник.¹⁷ З цих же причин О. Русову не вдалося обійняти посаду волосного писаря, на яку він погодився, зважаючи на прохання місцевих селян. Відтак матеріальна скрута, яка продовжувала супроводжувати його сім'ю з часу закриття статистичного бюро, давала про себе знати дедалі виразніше. Саме в цей час О. Русов одержав офіційне запрошення від Ніжинської повітової земської управи здійснити статистично-економічний опис Ніжинського повіту.

Звернення ніжинських земців саме до О. Русова не було випадковим. Вони чудово знали його добropорядність, високий професіоналізм, самовідданість при виконанні будь-якої роботи. Ці риси, притаманні Олександрові Олександровичу, згодом неодноразово відзначались його сучасниками. «Кожне слово, кожна цифра, яка випускалася ним у друк, — писав про Русова В. М. Хижняков, — були ним ґрунтовно, до недантизму виважені й перевірені».¹⁸

О. Русов погодився опрацювати і видати статистичні матеріали по Ніжинському повіту. Одержавши обов'язковий дозвіл на проведення таких робіт, він разом із своїми помічниками Л. Жебуньовим та С. Зубком у стислі строки зібрав величезний за обсягом статистичний матеріал, «не минувши жодного поселення, жодного дрібного хутора».¹⁹ Матеріали про господарство, побут та умови життя населення Ніжинщини оброблялись у Ніжині. Тут же їх доповнювали аналогічними даними, зібраними свого часу О. Шафонським та М. Домонтовичем, а також місцевою земською управою. Інтенсивна робота, яка тривала близько року, завершилась виданням великої праці «Нежинский уезд.

Статистико-економічне описання з проектами оцінки нерухомих вимощів уезда, таблицями і двома картами» (К., 1880). За неї Російське географічне товариство удостоїло автора золотої медалі. Цим, власне, і закінчується перший період його перебування на Чернігівщині.

Вдруге він прибув до Чернігова вже після звільнення з-під арешту (у Харкові їх з дружиною заарештували за переховування нелегальної літератури) у січні 1893 р., відгукувшись на запрошення губернської управи зробити статистичний опис Чернігівської губернії. Про цей період його життя на Чернігівщині на сьогодні відомо набагато менше. Зазначимо лише, що опис губернії в основному було закінчено до 1898 р., після чого О. Русов виїхав до Полтави. Зібрані матеріали були узагальнені ним у фундаментальній праці «Описание Черниговской губернии» (т. 1—2, Чернигов, 1898—1899). Пізніше О. Русов ще не раз у своїх дослідженнях звертався до чернігівської проблематики. Це, зокрема, засвідчують його роботи «Переселение в Сибирь из Черниговской губернии» (СПб, 1910) та «Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 году» (СПб, 1911).

Загалом наукова спадщина О. О. Русова нараховує близько 40 праць. Значна їх частина присвячена Чернігівщині, з якою він був тісно пов'язаний протягом свого життя і в історії якої він залишив вельми помітний слід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Украинская жизнь. — 1915. № 10. — С. 9.
2. Дяч.: Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 23 сентября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества (далі: Записки ЮЗОИРГО). К., 1874. — С. т. 1. — С. 40.
3. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. — 1916. — т. 1. — С. 41.
4. Дяч.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Київ — Харків, 1930. — С. 48—50.
5. Русов А. А. Остап Вересай один из последних кобзарей малорусских // Записки ЮЗОИРГО. — Т. 1. — С. 316—318, 320, 324, 326—327 та ін.
6. Дяч.: Українська літературна енциклопедія (далі — УЛЕ). — К., 1988. — т. 1. — С. 292.
7. Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 47.
8. Журнал... 18 ноября 1873 года // Записки ЮЗОИРГО. — Т. 1. — С. 66—67.
9. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — Том I-й. Черниговский уезд; Том II-й. Борзельский уезд. — Киев, 1877.
10. Русова С. Мої спомини... — С. 63.
11. Жебуньов Леонід Олександрович (1851—1919) — брат відомих народників В. О. та С. О. Жебуньових, сам активний учасник народовольського руху, за участь у якому 1883—1887 рр. відбував заслання у Міусінську (Сибір). На рубежі XIX—XX ст. приклав до українського національного руху. Відомий як український і культурно-громадський діяч. (Дяч.: УЛЕ. — К., 1990. — т. 2. — С. 196).
12. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 19.
13. Там же. — С. 19.
14. Русова С. Мої спомини... — С. 74.
15. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 21.
16. Дяч.: Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. — Пгд, 1916. — С. 151—152.
17. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 21.
18. Хижняков В. Памяти А. А. Русова // Русские записки. — 1915. — № 11. — С. 306.
19. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 22.